

STOUTNESS IN MEDZHIBOZH

Stoutness in Medzhibozh is second on significance and power by defensive building of Western Podol after reputed lock in Kamenets-Podol'sk. She acted considerable part in events of National revolution 1648—1676 years and consequent history of ukrainian earths. To regretting to last time in scientific literature to researches that of memorial spared too little attention. article Authors co-ordinates the data of writing sources with archaeological materials, resultant of protracted раскопок. Comes to the conclusion of presence on territory of contemporary complex of serf buildings of oldest kernel, dated by XIV century.

Одержано 25.11.99

В. М. Зубар

ЩЕ РАЗ ПРО РИМСЬКУ ВІЙСЬКОВУ ПРИСУТНІСТЬ У ХЕРСОНЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ III — НА ЗЛАМІ IV—V ст.

На підставі нової епіграфічної пам'ятки розглядаються питання, пов'язані з римською військовою присутністю в Херсонесі у другій половині III — на зламі IV—V ст.

На відміну від другої половини II — першої половини III ст., зараз дуже мало достовірних даних про взаємовідносини Херсонеса з Римською імперією в другій половині III і в IV ст. Цим, певною мірою, пояснюється дискусійний і багато в чому гіпотетичний характер висновків про історію міста в пізньоантичний період¹. Це стосується і питання про присутність римської залоги в Херсонесі². Тому необхідно ще раз повернутися до розгляду цього питання і спробувати проаналізувати всі наявні дані з цієї складної проблеми.

Джерела по темі, що розглядається, представлені двома основними групами. Перша — писемні: «Життя святих єпископів херсонських» і праця візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», 53 розділ якої присвячений Херсонесу. В обох цих джерелах є дані про присутність римських військ у Херсонесі, участь херсонеського ополчення на боці імперії в боспорсько-римських війнах рубежу III—IV ст., а також про воєнну організацію міста в пізньоантичний період. Ці праці неодноразово вже були предметом спеціального аналізу, але й досі відомості, що є в них, трактуються по-різному³. Тому особливе значення для проблеми, яка розглядається, має друга група джерел, представлена епіграфічними пам'ятками.

Але й епіграфічні джерела III—IV ст., знайдені в основному ще до революції, не можуть бути використані повною мірою, оскільки внаслідок різних обставин вони дійшли до нас у надто фрагментарному вигляді. Цим зумовлені багатоваріантність їх відновлення та різне датування⁴. Тому особливу увагу слід звернути на нові епіграфічні пам'ятки, знайдені й інтерпретовані останнім часом. Причому, виходячи з тривалої дискусії про достовірність агіографічних творів та історичних даних, донесених Костянтином Багрянородним, ймовірно, насамперед необхідно все ж таки зважати на дані, які є в нечисленних лапідарних написах кінця III — другої половини V ст. Епіграфічні пам'ятки аутентичні, і їх автори не були схильні

до інтерполяцій. Вони найбільш об'єктивно відображають свою епоху. Їх авторів, на відміну від писемних творів, неможливо звинуватити в переусвідомлюванні або перекручуванні історичних фактів. Тому, базуючись на цій групі джерел, як головній, очевидно, із залученням перевірених даних агіографії та праці Костянтина Багрянородного, можна отримати найбільш об'єктивну картину взаємовідносин Херсонеса зі Східно-Римською імперією⁵. Саме такий підхід дозволить наблизитися до вирішення поставленої проблеми, а також уточнити ряд кардинальних питань херсонеської історії пізньоантичного періоду.

На жаль, в розробці зазначених проблем археологічні джерела можуть відігравати лише допоміжну роль. Справа в тому, що широкомасштабне будівництво, яке розгорнулося на території Херсонеса в VI—VII ст., призвело до невеличання території міських кварталів, і будівельні залишки пізньоантичного часу були практично повністю знищені⁶. Окрім цього, на жаль, значна кількість матеріалів, отриманих під час розкопок міських кварталів, досі ще повністю не опублікована, а це в свою чергу утрудняє або зовсім позбавляє можливості провести повну кореляцію даних археології та інших категорій джерел. Хоча в окремих випадках результати археологічних досліджень так чи інакше все ж таки можна використати для підтвердження зроблених висновків.

Зараз встановлено, що стаціонарна римська залога, сформована з підрозділів Мезійської армії, дислокувалася в Херсонесі з середини II ст. аж до 250 р., коли центуріон І Італійського легіону Марк Ратин Сатурнін відновив стіну принципалів на території цитаделі. А не пізніше третьої чверті III ст. римську стаціонарну залогу з міста було виведено⁷. Такий висновок добре узгоджується з даними, отриманими під час розкопок на території цитаделі Херсонеса під керівництвом І. А. Антонової. Результати цих робіт свідчать, що в IV ст. частина казармових споруд колишньої римської цитаделі виявилася зайнятою випалювальними печами, а басейн більш ранніх терм перебудований в невеликі нові терми. Реконструкції, не пізніше другої половини III ст., мабуть, зазнав і так званий будинок командира⁸. Отже, не лише епіграфічні пам'ятки, але й археологічний матеріал свідчать про відсутність римської залоги в Херсонесі, принаймні, в другій половині III ст.⁹

На противагу цьому, в історіографії традиційно вважалося, що римська залога постійно дислокувалася в місті протягом III і IV ст.¹⁰. На користь такого висновку наводилися відповідні місця з «Житій святих єпископів херсонських» та згаданої праці Костянтина Багрянородного. Цим же часом датувалися й деякі епіграфічні пам'ятки з Херсонеса¹¹.

Отже, можна стверджувати, що питання щодо наявності римської залоги в Херсонесі в другій половині III — першій половині IV ст. вирішувалося по-різному, оскільки ті джерела, які були в розпорядженні дослідників, не дозволяли з'ясувати його остаточно. Внаслідок цього, особливе значення має новий латинський напис, знайдений під час розкопок 1995 р., які проводилися під керівництвом І. А. Антонової на території цитаделі Херсонеса. Зміст цього напису дозволяє не тільки уточнити питання щодо наявності або відсутності римської залоги в місті, але й, поряд з іншими джерелами, містить досить цікаву інформацію з історії Херсонеса на зламі III—IV ст.

Фрагментований латинський напис вирізьблено на лицьовому боці лівої частини прямокутного вапнякового блоку, який використовувався як будівельний матеріал в «глухій» опорі аркади оборонної стіни 21 куртини цитаделі (рис. 1). Виходячи з тексту, що зберігся, його можна відновити таким чином:

Aurel(ius) Candi(- - -)/[prae]p(ositus?) prot[ector]/vix(illationis) mil(itum) [legg(ionum) XI]/[C]l(audiae) et I Ital(icae) [et eqq(uitum)?]/[D]almat(arum - -)/ex voto [- - -]/[po]suit[- - -]/de[- - -]¹².

Переклад: ... Аврелій Канді... командир, протектор... військової вексилляції легіонів XI Клавдієвого і І Італійського та кавалеристів (?)... Далматів... за обітницею поставив ...

Виходячи із запропонованого відновлення, Аврелій Канді... був офіцером, носив титул протектора й очолював військову вексилляцію, сформовану з кількох підрозділів, які дислокувалися на Нижньому Дунаї. Згадка в написі про військову вексилляцію й титул протектора дають певні хронологічні репери для датування цієї пам'ятки.

Уперше *protector* згадується близько 260 р. в *cursus honorum* Л. Петронія

Волузіана, а потім в цілій низці епіграфічних пам'яток, які датуються другою половиною — кінцем III ст.¹³. Зараз встановлено, що *protector* — це титул, який за часів правління імператора Галлієна (259—268 рр.) спочатку давався вищим військовим посадовим особам, а за його наступників — і центуріонам, що знаходилися на службі переважно у складі польової армії (*comitatenses*) пізньоримської імперії¹⁴. Особи, що отримували цей титул, були близькі до імператора або до штабу польової армії. Він відкривав перед його носіями перспективу подальшої блискучої військової кар'єри¹⁵. У деяких випадках, як про це свідчать епіграфічні пам'ятки, протектори командували вексилляціями польової армії¹⁶. Пізніше, під час військових реформ Діоклетіана (284—305 рр.), військовослужбовців, що носили такий титул, було об'єднано у спеціальні підрозділи (*scholae*) імператорської гвардії¹⁷. Найбільш ранні свідчення про існування таких формувань належать до часів правління Костянтина Великого (306—337 рр.), але А. Джонс вважає, що їх формування почалося ще за часів першої тетрархії¹⁸. Отже, 60-і роки III ст. слід розглядати як *terminus post quem* для пам'ятки, що публікується.

З іншого боку, вексилляції, як більш або менш постійні військові підрозділи, у складі римської армії з'являються ще в I ст., але особливо широко ця форма військової організації стала практикуватися з часів правління імператора Адріана (117—138 рр.). Така організаційна форма в римській армії, виходячи з епіграфічних пам'яток, була звичайною ще за часів правління імператора Клавдія II Готського (268—270 рр.)¹⁹. А після реформ пізньоримської армії, що було здійснено імператорами Діоклетіаном і Костянтином Великим, вексилляціями стали називатися кавалерійські підрозділи польової армії, в які була об'єднана кіннота легіонів²⁰. Отже, рубіж III—IV ст. дає нам *terminus ante quem* для датування напису, оскільки ще в 295 р. в складі експедиційного корпусу Діоклетіана в Єгипті відомі звичайні для римської армії більш раннього часу вексилляції²¹.

Датування напису 1995 р. може бути уточнено на підставі його порівняння з двома фрагментованими написами, знайденими в Херсонесі раніше. Перший з них відомий лише за прорисовкою, яку було зроблено П. Палласом під час його подорожі по півдню Росії в 1793—1794 рр. Цей напис було опубліковано в корпусі В. В. Латишева з коментарями М. І. Ростовцева, а потім перевидано Е. І. Солюмоник і К. Цукерманом (рис. 2)²². На жаль, зараз його не можна повністю реконструювати, однак у нашому випадку насамперед важливі особливості палеографії напису, його уривковий зміст і датування.

За малюнком П. Палласа, в четвертому рядку пам'ятки стоїть літера L з фігур-

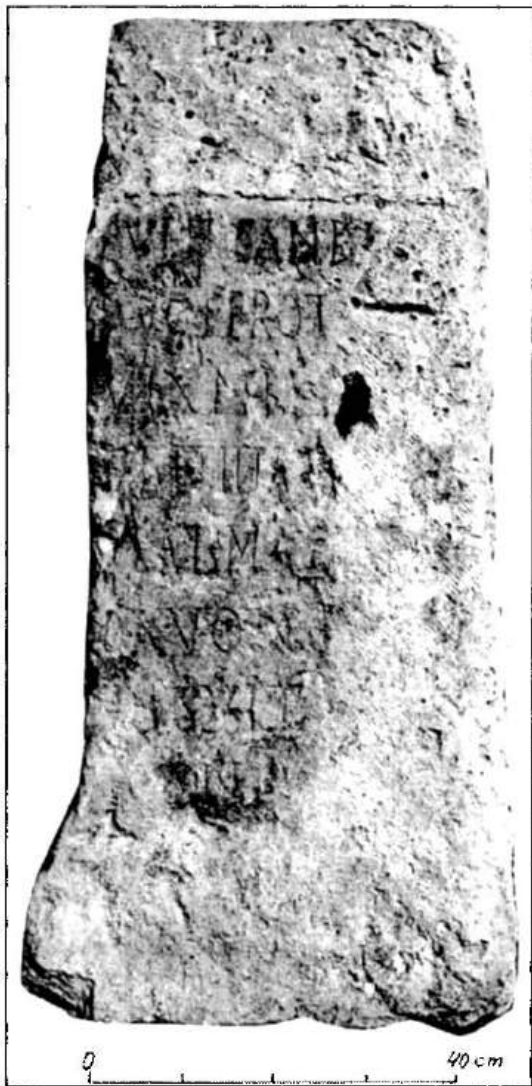

Рис. 1. Фрагментований напис 1995 р. з Херсонеса.

Рис. 2. Фрагментований напис з згадкою протектора за П. С. Палласом та Е. І. Соломоник.

клетіана і Констанція I (305—306 рр.) зі співправителями (293—305 або 305—306 рр.)²⁸.

Другий напис, що складався з трьох фрагментів, також не може бути переконливо реконструйований внаслідок того, що не зрозуміло, як між собою співвідносилися фрагменти цієї пам'ятки, які збереглися (рис. 3)²⁹. Але, незважаючи на це, дуже показово, що в ньому літера L має форму, аналогічну розглянутим вище двом епіграфічним пам'яткам³⁰. Більше того, в цьому написі, як і в присвяті Аврелія Канді..., стоїть VIXI, яке Г. Альфьольді запропонував доповнити як

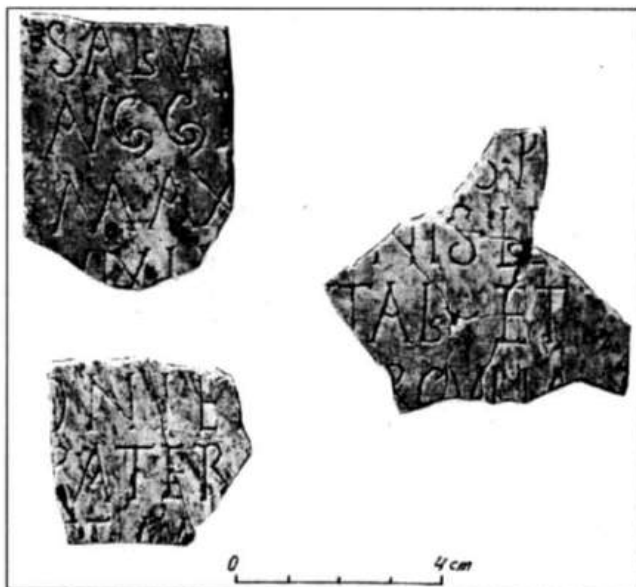

Рис. 3. Три фрагменти напису, знайдені в Херсонесі на початку XX ст.

ною, заломленою вгору нижньою гастрою, яка за написанням аналогічна літері L в присвяті Аврелія Канді. Таке написання літери L зафіксоване в кількох написах першої половини III ст. з Монтани²³, у надгробку кінця III—початку IV ст. з Нове²⁴, де розташовувався головний табір I Італійського легіону, а також в написах з Одессоса і з території Паннонії, які датуються третьою чвертю IV ст.²⁵.

Наприкінці наступного п'ятого рядка стоїть protecto, перед яким, на думку К. Цукермана, було *viro egregio*²⁶, що дозволяє відновити закінчення цього рядка як *v(iro) e(gregio) protecto(re)*²⁷. Виходячи зі змісту початку напису, можна говорити, що пам'ятку присвячено двом Августам і двом Цезарям, тому вона може бути датована часом першої або другої тетрархії, а саме періодом спільного правління Діо-

клетіана і Максиміана або 286—293 рр.³³. А. К. Цукерман вважає, що напис міг бути поставлений і за часів спільного правління Костянтина і Ліцинія (317—324 рр.)³⁴.

На підставі палеографії та уривкового змісту розглянутих епіграфічних пам'яток можна стверджувати, що вони хронологічно близькі між собою і свідчать про

присутність римських військ у Херсонесі наприкінці III ст. Причому, будь-яких латинських пам'яток між 250 р. і періодом тетрархії в Херсонесі поки що не знайдено, а це навряд чи можна пояснювати лише випадковістю. Отже, поява нових латинських епіграфічних пам'яток, пов'язаних з римською військовою присутністю в місті, зараз треба відносити до часу не раніше кінця III ст. Саме цей факт і дозволив зробити висновок щодо відсутності у Херсонесі римської залоги у другій половині III ст.³⁵

Щоб уточнити датування розглянутої групи епіграфічних пам'яток і в суто здогадному плані пов'язати їх з конкретними подіями в історії Херсонеса, мабуть, необхідно звернутися до 53 розділу праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», адже будь-які інші надійні джерела щодо пізньоантичної історії цього центру поки що відсутні. Слід зазначити, що зараз немає вагомих підстав повністю заперечувати достовірність відомостей Костянтина Багрянородного з історії Херсонеса середини I ст. до н. е. і кінця III—IV ст.³⁶, як це роблять деякі дослідники³⁷.

Костянтин Багрянородний пише, що, коли в Римі при владі був імператор Діоклетіан, Савромат, син Кріскорона — боспорянин, зібрав «скіфів», що жили на берегах Меотиди, виступив проти римлян, захопив країну лазів й дійшов до р. Галіс³⁸. Імператор відправив проти варварів війська під командуванням трибуна Константа, які, однак, не змогли розгромити «скіфів». Тоді Діоклетіан звернувся за допомогою до Херсонеса. Херсонесити, зібравши мужів із сусідніх фортець, завдали дошкульного удару в тил Савромату, захопили його столицю, що й дозволило укласти з варварами мир на вигідних для імперії умовах. У нагороду за допомогу і вірність імперії Херсонесу були підтвержені права «свободи» й місто було звільнено від податків. Імператор також встановив видачу тисячі пайків та матеріалів для балліст, що повинно було сприяти підтримці боєздатності херсонеських військ на належному рівні³⁹. Якщо виходити з того, що Костянтин Багрянородний, описуючи цю війну, згадує двох херсонеських архонтів, Феміста, сина Феміста, і Хреста, сина Папія, то ці події відбувалися протягом двох років⁴⁰.

Дослідники неодноразово намагалися визначити, коли відбувалися ці події⁴¹. Причому, найбільш близькою до дійсності є точка зору Я. Харматті, який датував цю римсько-боспорську війну 291—293 рр.⁴², коли на боспорському престолі знаходився Фофорс⁴³. Це добре узгоджується з тим, що після закінчення бойових дій Констант, як повідомляє Костянтин Багрянородний, був відмічений імператором Діоклетіаном. Якщо зважити на те, що Констанцій Хлор у 293 р. отримав титул *Germanicus Maximus*, а в 294 р. — *Sarmaticus Maximus*⁴⁴, то це є досить вагомим, хоча й непрямим аргументом на користь датування цієї римсько-херсонесько-боспорської війни 291—293 рр.⁴⁵.

Щодо латинських написів, які розглядаються, необхідно зазначити, що, якщо прийняти датування однієї пам'ятки 286—293 рр., а другої — 293—305 рр., на користь чого є вагомі підстави, то обидві можуть бути здогадно пов'язані з тими подіями часу правління Діоклетіана, про які пише Костянтин Багрянородний. Більше того, згадка в присвяті Аврелія Канді... про титул протектора, який командував римським загоном в Херсонесі, дозволяє датувати їх часом не пізніше початкового періоду правління імператора Діоклетіана. Адже, як вже зазначалося, є певні підстави припускати, що саме в період його військових реформ відбулася трансформація значення титулу протектора⁴⁶.

Але, говорячи про появу в Херсонесі римської вексилляції на чолі з протектором, яка, скоріш за все, разом з херсонеськими військами брала участь у бойових діях проти боспорців, треба пам'ятати, що цей титул наприкінці III ст. давався переважно центуріонам польової армії пізньоримської імперії. Тому і вексилляція, сформована з різних військових підрозділів римської армії Подунав'я, яка знаходилася під командуванням протектора Аврелія Канді..., також мала статус військового формування польової армії. Практика періодичного залучення до складу польової армії частин прикордонних військ, що дислокувалися на кордонах імперії, добре відома в більш пізній період. У *Notitia Dignitatum*, яка відображає склад пізньоримської армії кінця IV — початку V ст., вони іменувалися *pseudocomitatenses*⁴⁷. Але включення підрозділів прикордонної армії до складу польових сил імперії стало практикуватися набагато раніше, мабуть, ще наприкінці III ст., про що, зокрема, і свідчить херсонеський напис 1995 р.

Виходячи з цього, зараз немає підстав говорити навіть про короткочасне перебування стаціонарної римської залоги в місті⁴⁸, оскільки формування польової армії використовувалися для вирішення конкретних оперативних і тактичних завдань⁴⁹, а не для захисту кордонів або міст у глибинних районах імперії⁵⁰. Отже, поява в Херсонесі загому римських військ, на чолі якого стояв протектор, була обумовлена якоюсь екстраординарною військово-політичною подією, яка примусила перекинути сюди військовоу вексилляцію під командуванням, скоріш за все, центуріона, а не трибуна польової армії, який носив титул протектора. Можливо, що римські війська були перекинуті сюди для ведення бойових дій разом із херсонеським загоном проти боспорців, що вдерлися в межі імперії, а після переможного закінчення війни були виведені в місце своєї постійної дислокації — в Подунав'я. Посередньо це підтверджується відсутністю в херсонеському лапідарному архіві аж до другої половини IV ст. будь-яких епіграфічних пам'яток, які б свідчили про перебування тут імперських військ.

Якщо все вищезазначене має сенс, то присвяту Аврелія Канді..., а також розглянуті латинські написи слід датувати часом близько 293 р., коли римською вексилляцією зі складу польової армії Подунав'я і херсонеським військовою загоном, ймовірно, була відвернена загроза імперії з боку варварів, що мешкали десь на території або поблизу Боспору. Успішне закінчення військових дій і знайшло відображення в написах, присвячених правлячим імператорам, а протектор Аврелій Канді... на честь цієї події за обітницею спорудив у Херсонесі присвяту невідомому нам божеству.

Природно, запропонована інтерпретація розглянутих написів досить гіпотетична й повинна бути підтверджена новими джерелами. Але, як здається, викладені міркування мають право на існування. Вони уточнюють датування розглянутої групи латинських написів з Херсонеса, певною мірою підтверджують історичну достовірність даних, що повідомляються Костянтином Багрянородним⁵¹, і, мабуть, дозволяють внести в них певні корективи. З іншого боку, якщо прийняти запропоноване читання напису 1995 р., то стає очевидним, що в «Життях святих єпископів херсонських» спотворена картина проникнення християнства в Херсонес та історичні події того часу, на що вже неодноразово зверталася увага⁵². Таким чином, розглянутий напис 1995 р., поряд з уже відомими пам'ятками, значно розширює джерельну базу вивчення пізньоантичної історії Херсонеса і свідчить про появу в місті у зв'язку з якоюсь екстраординарною подією римської військовою вексилляції наприкінці III або на зламі III—IV ст.

Однак, зважаючи на те, що в цей час в Херсонесі знаходилися війська зі складу польової армії імперії, можна досить упевнено говорити лише про їх короткочасне перебування в місті. Скоріш за все, після вирішення певних оперативних завдань їх було виведено в місце постійної дислокації, які знаходилися в Подунав'ї. Саме цим, як вважає К. Цукерман, і пояснюється те, що після розгрому повстання 365—366 рр. його керівник Прокопій з'явився саме в Херсонесі⁵³.

Це цілком вірогідно. Адже повстання 365—366 рр. мало яскраво виражений антихристиянський характер і Прокопій, очевидно, сподівався знайти тут підтримку загалом язичницького населення міста⁵⁴, що добре узгоджується із джерелами, які зараз є з питання про поширення християнства в цьому центрі⁵⁵. Хоча, безумовно, Херсонес ним був обраний не лише з цієї причини. Тут, удалині від імперських військ і чиновників, він міг сховатися від переслідування і через деякий час відновити боротьбу. Але цим планам не судилося збутися. Вірогідно, під тиском міських посадових осіб, що орієнтувалися на центральну владу імперії, він незабаром разом із родиною відплив на кораблі з Херсонеса⁵⁶. Посередньо, все сказане підтверджується не лише повною відсутністю латинських епіграфічних документів, але й взагалі будь-яких джерел про тісні зв'язки міста з візантійською адміністрацією в цей час.

З початку 70-х рр. IV ст. становище дещо змінюється, про що, насамперед, свідчать епіграфічні пам'ятки. В 1905 р. в районі Карантинної бухти К. К. Косцюшко-Валюжиничем був знайдений великий мармуровий прямокутний стовп, один бік якого був зайнятий фрагментованим латинським написом. Цю пам'ятку вперше видав М. І. Ростовцев, а перевидала Е. І. Соломоник⁵⁷. Напис датується досить точно 370—375 рр. У ньому згадуються імператори Валент, Валентініан і

Граціан, а також префект преторія Сходу Доміцій Модест, якась інша посадова особа і, що особливо важливо, невідомий командир загону баллістаріїв⁵⁸.

Доміцій Модест був префектом преторія Сходу протягом 370—378 рр.⁵⁹ й одним із найвищих чиновників Східно-Римської імперії, який здійснював цивільне управління. З часів правління імператора Костянтина Великого повністю завершився процес розподілу цивільної та військової влади у Східно-Римській імперії⁶⁰. Вся територія держави була розділена на чотири префектури, в руках префекта кожної з яких була сконцентрована уся повнота цивільної влади⁶¹. Отже, згадка в написі Доміція Модеста дозволяє говорити, що, принаймні, в останній чверті IV ст. цивільне управління Херсонеса контролювалося префектурою Сходу, а не адміністрацією однієї з дунайських провінцій імперії, як це було раніше⁶².

Разом з цим на території префектури Сходу було дві посадові особи (*magister militum per Orient* і *magister militum per Thracias*), які командували підрозділами польової та прикордонної армій в різних її частинах⁶³. Тому, якщо рішення цивільних справ знаходилося у веденні префектури Сходу, то контроль за збройними силами Херсонеса і допомога місту у військовій галузі могли здійснюватися за розпорядженням *magister militum per Thracias*⁶⁴.

Але найбільш цікавою є згадка у написі баллістаріїв, які, поза всяким сумнівом, були військовою залогою міста. У свій час питання щодо херсонеських баллістаріїв та їхнього статусу вже детально розглядалися, і було зроблено висновок, що вони набиралися за рахунок субсидій центральної влади із представників місцевого населення, але знаходилися під контролем римського військового командування⁶⁵. Однак ці висновки були піддані критиці К. Цукерманом, який досить детально зупинився на питанні⁶⁶, що примушує знову повернутися до нього і ще раз проаналізувати всі наявні джерела, що є з цієї надто важливої проблеми. Причому, слід зазначити, що конструктивна за змістом, але не за формою, критика К. Цукермана, а також поява нової епіграфічної пам'ятки, про яку вже йшлося, змусили не тільки переглянути деякі висновки, зроблені раніше, але й покласти в основу аналізу цього питання не писемні, а в першу чергу епіграфічні джерела.

Найбільш рання згадка баллістаріїв в епіграфічних пам'ятках, знайдених на території Херсонеса, сягає 370—375 рр., а найбільш пізня — засвідчена написом часу правління імператора Зинона, який датується 487/488 р.⁶⁷. Отже, це військове формування дислокувалося в Херсонесі більше ста років і, безумовно, його основним завданням був захист міста та його оборонних споруд⁶⁸. Згадка баллістаріїв в цих епіграфічних пам'ятках поряд із офіційними посадовими особами імперії, дозволяє досить упевнено говорити, що це військове формування так чи інакше було пов'язане з тією політикою, яку проводила щодо Херсонеса імперська адміністрація.

Але, розглядаючи питання з приводу баллістаріїв, не можна не звернути увагу на дані, які є в творі Костянтина Багрянородного⁶⁹. Як би не оцінювалася достовірність цього джерела загалом, або окремих його місць, очевидно, що й у Костянтина Багрянородного, і в епіграфічних пам'ятках, мова йде про одне і те ж військове формування, на яке був покладений захист Херсонеса в пізньоантичний період.

З іншого боку, вельми продуктивним в світлі розглянутих латинських написів є досить обґрунтований висновок К. Цукермана щодо подій згадуваних в агіографічних джерелах, які спотворені та хронологічно зміщені⁷⁰. Але, визнаючи це щодо «Житій святих єпископів херсонських», автор чомусь відмовляє в історичній достовірності Костянтину Багрянородному, дані якого відносно наявності в Херсонесі баллістаріїв добре узгоджуються з таким надійним джерелом як епіграфіка. Навряд чи такий методичний підхід слід визнати правомірним. Адже в цьому випадку одному джерелу надається перевага за рахунок іншого, причому не більш достовірного⁷¹.

К. Цукерман стверджує, що баллістарії, які дислокувалися в Херсонесі, протягом періоду з кінця IV — до кінця V ст. належали до регулярних військ пізньоримської армії і могли бути виділені зі складу «центральної» військових груп (*comitatenses*)⁷². Саме цією обставиною він пояснює той факт, що цей підрозділ не згадується в *Notitia Dignitatum*, зазначаючи, що місця дислокації частин *comitatenses* в *Notitia Dignitatum* взагалі не вказані. Він вважає за можливе стверджувати, що це міг бути один з двох легіонів баллістаріїв зі складу *comitatenses* Фракії:

ballistarii Dafnenses або ballistarii iuniores⁷³. Інакше кажучи, на думку К. Цукермана, захист Херсонеса імперською адміністрацією було покладено на війська розряду comitatenses, або польової армії. А, якщо виходити з того, що баллістарії знаходилися в місті більше ста років, що надійно засвідчено епіграфічними пам'ятками, то й візантійська залага повинна була знаходитися тут протягом усього цього часу. Але з цим погодитися важко і ось чому.

Баллістарії можуть бути віднесені до частин спеціального призначення пізньоримської армії. Такі підрозділи були створені за часів військових реформ Діоклетіана, коли «артилерію» було вилучено з тактичного підпорядкування командуванню легіонів і зведено в спеціальні підрозділи, що мали на озброєнні баллісти та онагри⁷⁴. Проведення такої реформи диктувалося, з одного боку, появою у ворога на Сході важкоозброєної кінноти, проти якої застосування такої зброї було найбільш ефективно⁷⁵, а, з іншого, — зміною стратегічної політики, в якій тепер основний акцент робився на розміщення сильних залог і захист фортець⁷⁶.

Судячи з тексту Notitia Dignitatum, документа, який датується кінцем IV — початком V ст.⁷⁷, спеціальні підрозділи, як правило, належали до розряду pseudo-comitatenses, інакше кажучи, до тих частин прикордонної армії, які періодично включалися до складу польової армії (comitatenses), але не мали її статусу⁷⁸. До цієї категорії збройних сил належали й баллістарії, які були звичайно пов'язані зі стратегічними дорогами і фортецями, що знайшло відображення у їхніх назвах⁷⁹. Але, якщо звернутися до легіонів баллістаріїв, місця яких відомі за Notitia Dignitatum, то стане зрозуміло, що, за винятком двох⁸⁰, усі вони були підпорядковані командуванню не прикордонних, а польових сил, і зосереджувалися у східній частині імперії⁸¹. І лише два таких легіони, ballistarii Dafnenses⁸² і ballistarii iuniores⁸³, знаходилися під командуванням військового магістра Фракії⁸⁴.

Отже, якщо виходити з аргументації К. Цукермана, то треба буде визнати, що з кінця IV і аж до кінця V ст. в Херсонесі постійно стояв легіон баллістаріїв зі складу збройних сил імперії, який був підпорядкований командуванню польової армії. Але чомусь ні баллістарії, ні сам Херсонес в Notitia Dignitatum не згадуються, хоча в цьому документі вказуються і менш важливі пункти, в яких розміщувалися війська⁸⁵. Не йдеться про Херсон, як імперське місто, і в «Сінекдемі» Ієрокла — офіційному довіднику з географії імперії, складеному для потреб візантійських чиновників на початку правління Юстиніана I (527—565 pp.)⁸⁶, який містить відомості про адміністративний розподіл імперії, а також про всі провінційні міста⁸⁷.

Така уявна суперечливість пояснюється досить легко, якщо не ігнорувати, як недостовірні, дані, які є у творі Костянтина Багрянородного⁸⁸. Просто херсонеська залага, що утримувалася з IV ст. за рахунок римських субсидій або інших коштів центральної адміністрації, в організаційному відношенні була подібна до післядіоклетіанівського легіону баллістаріїв⁸⁹, мала на своєму озброєнні баллісти та онагри, але до складу регулярної армії пізньоримської імперії не входила⁹⁰. Тоді стають зрозумілими відсутність згадки про Херсонес та його залогу в Notitia Dignitatum, надгробків і приватних латинських написів військовослужбовців пізньоримської армії IV—V ст., а також різке кількісне скорочення написів на латині, за винятком офіційних, і зміни, що простежені в забудові колишньої римської цитаделі міста. По суті це була залага не регулярних імперських військ, а міська міліція, що набиралася за рахунок субсидій центральної адміністрації з місцевих жителів, головним обов'язком якої, як і в інших місцях, був захист Херсонеса від ворога⁹¹.

Разом з цим, не можна не визнати, що в творі Костянтина Багрянородного дійсно є ціла низка невідповідностей пізньоримській військовій практиці⁹², проте не завжди можна повністю погодитися з трактуванням деяких питань цієї теми, запропонованим К. Цукерманом⁹³. Грунтуючись лише на деяких розбіжностях, не можна відкидати всі дані, що є в цьому історичному творі⁹⁴.

Праця Костянтина Багрянородного була написана на початку X ст., як довідник-керівництво по управлінню імперією для спадкоємця престолу за джерелами більш раннього часу, і, природно, від автора важко чекати скрупульозної точності не лише в дрібницях, але й у викладі цілої низки історичних подій більш раннього часу. Безумовно, у 53 розділі трактату «Про управління імперією» не могла не знайти відображення військова практика більш пізнього часу, ніж ті події, про які в ньому йшлося. Але, як уже неодноразово зазначалося, в цій праці візантійського імператора міститься дуже цікава історична інформація, яка підтверджується не

лише епіграфікою Херсонеса, але й іншими категоріями джерел. Завдання дослідника зуміти скористатися нею для історичних реконструкцій, а не повністю ігнорувати без достатніх на те підстав.

Розглядаючи питання щодо залоги Херсонеса наприкінці IV ст., не можна пройти повз напис з присвятою імператорам Феодосію та Аркадію, який досить точно датується 392—393 рр.⁹⁵ В ньому йдеться, про те, що за часів правління цих імператорів було здійснено ремонт оборонних мурів Херсонеса загоном «механіків» під керівництвом трибуна Флавія Віта. Причому, роботи було проведено під загальним керівництвом або контролем візантійського чиновника досить високого рангу Евферія. Внаслідок того, що закінчення цієї епіграфічної пам'ятки не збереглося, його посада інтерпретувалася дослідниками по-різному⁹⁶. Але незалежно від остаточного вирішення цього питання, зі змісту напису випливає, що в цей час в Херсонесі загоном фахівців під командуванням трибуна Флавія Віта здійснювався ремонт оборонних споруд. При цьому аналіз змісту більш пізніх написів часів правління імператорів Зинона і Юстина II, ймовірно, не дозволяє в Евферії бачити місцеву, херсонеську посадову особу⁹⁷. Скоріш, Евферій, як і пізніше коміт Діоген, лише контролював херсонеські справи, і внаслідок цього надіслав до Херсонеса загін «механіків» на чолі з трибуном Флавієм Вітом.

Загалом, немає абсолютно ніяких підстав в особі трибуна Флавія Віта бачити командира пізньоримської залоги Херсонеса⁹⁸. Навпаки, допомога фахівців з оборонних споруд, а може й військових машин, місту, добре узгоджується з політикою підтримки союзного імперії міста⁹⁹, якому на той час могли загрозувати гуни, що з'явилися в степовій зоні Північного Причорномор'я¹⁰⁰. Військовий трибун в ієрархії пізньоримської армії займав досить високий ранг¹⁰¹. Отже, ймовірно, що в Херсонесі він виконував якесь важливе доручення римської військової адміністрації. Такому припущенню не суперечить зміст цієї епіграфічної пам'ятки.

Сказане добре узгоджується і з іншими латинськими написами, знайденими в Херсонесі. Це насамперед написи з присвятами імператорам Гонорію (395—423 рр.) і Аркадію (395—408 рр.)¹⁰². На жаль, фрагментований характер цих епіграфічних пам'яток не дозволяє упевнено говорити про їхнє призначення, хоча не виключено, що вони могли бути будівельними¹⁰³. Причому, вони, як і фрагментований грецький напис зі згадкою імператора Гонорія, який свого часу був опублікований М. О. Шангіним¹⁰⁴, свідчать про тісні зв'язки, які підтримувало місто з імперією на межі IV—V ст. Однак необхідно ще раз наголосити, що відсутність згадки не лише про херсонеську залогу, але й саме місто в *Notitia Dignitatum*¹⁰⁵, не дозволяє розглядати Херсонес або Херсон того часу як один із міських центрів, що юридично входили до складу Східно-Римської імперії.

Таким чином, на підставі наявних на сьогодні джерел, можна стверджувати, що протягом IV ст. взаємовідносини Херсонеса зі Східно-Римською імперією будувалися на союзній основі й офіційно до її складу місто не входило¹⁰⁶. Захист міста здійснювався залогою зі складу місцевих жителів, яка утримувалася за рахунок субсидій центральної влади. Організована вона була на зразок легіонів баллістаріїв пізньоримської армії, але, по суті, являла собою міську міліцію, добре відому в містах того часу, наприклад, на Балканах¹⁰⁷. Унаслідок цього їй надавалася допомога фахівцями, яких періодично надсилали представники імперської адміністрації, що здійснювали контроль за містом, а також матеріалами для виготовлення балліст¹⁰⁸, про що повідомляє Костянтин Багрянородний¹⁰⁹. Усе це добре узгоджується з результатами археологічних досліджень, проведених на території цитаделі під керівництвом І. А. Антонової в останнє десятиліття, де у другій половині III—IV ст. спостерігаються значні перебудови, які свідчать про певну зміну функціонального призначення всього району колишньої римської цитаделі Херсонеса.

¹ Кадеєв В. И. Херсонес Таврический в первые века н. э. — Харьков, 1981. — С. 34—36; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 122—148; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998. — С. 150—156.

² Зубарь В. М. Херсонес Таврический... — С. 126—141; Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ. — 1994—1995. — Вып. IV. — С. 545—561; Пиоро І. С. Про один з

поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса // Археологія.— 1997.— № 2.— С. 123—128; *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма.— Симферополь, 1999.— С. 50, 53, 54.

³ *Латышев В. В.* Жития святых епископов херсонских. Исследование и тексты // Записки императорской Академии наук.— 1906.— Серия VIII по историко-филологическому отделению.— Т. 8.— № 3.— С. 34—57; *Кузьмина А. Г.* К вопросу о римской оккупации Херсонеса Таврического // Некоторые вопросы всеобщей истории.— Тула, 1972.— С. 122; *Сапрыкин С. Ю.* Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикии) // СА.— 1987.— № 1.— С. 48—57; *Зубарь В. М.* Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н. э. // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 120—123; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 133—136; *Зубарь В. М.* Северный Понт...— С. 153; *Пиоро И. С.* Про один з поглядів...— С. 123—128; *Русяева А. С.* Религиозный аспект исторической новеллы о Гикии Константина Багрянородного // MOUSEION.— Профессору А. И. Зайцеву ко дню семидесятилетия.— СПб., 1997.— С. 281—290; *Русяева А., Русяева М.* Верховная богиня античной Таврики.— К., 1999.— С. 106—111; *Юрочкин В. Ю.* Этнополитическая ситуация в позднеантичной Таврике в сочинении Константина Багрянородного и археологические реалии // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1999.— С. 279, 280; *Порів.: Фролова Н. А.* Монеты Фокфора (285—308 гг.) // СА.— 1984.— № 2.— С. 46—52; *Фролова Н. А.* Вторжения варварских племен в города Северного Причерноморья по нумизматическим данным // СА.— 1989.— № 4.— С. 199; *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 545—560; *Айбабин А. И.* Указ. соч.— С. 51—53.

⁴ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 128—132; *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 553—558; *Айбабин А. И.* Указ. соч.— С. 50.

⁵ Порів.: *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 553.

⁶ *Бертье-Делагард А. Л.* Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД.— 1893.— Т. 16.— С. 53; *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА.— 1959.— Т. 63.— С. 287, 299.

⁷ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 44—60, 126—133; *Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я.* Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія.— 1997.— № 4.— С. 67—88; *Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я.* Новые эпиграфические памятники из римского храма в окрестностях Херсонеса Таврического // ВДИ.— 1999.— № 2.— С. 197—217; *Vinogradov Ju. G., Zubar V. M.* Die Schola Principium in Chersonesos // II Mar Nero.— 1995/1996.— II.— S. 136—140; *Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А.* Schola principium в Херсонесе // НЭ.— 1999.— Т. XVI.— С. 78—80.

⁸ *Антонова И. А.* Отчет о раскопках в Херсонесе на участке «цитадель» в 1996 г. // НА НЗХТ.— 1996 а.— Дело № 3359/Л—II.— С. 5; *Антонова И. А.* 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект.— Тезисы докладов.— Севастополь, 1997.— С. 19—24; *Антонова И. А., Сухинина С. Н., Сорочан С. Б.* Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1998 г. // Архив НЗХТ.— 1998.— Дело № 3389/1.— С. 15.

⁹ *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 126—128.

¹⁰ *Латышев В. В.* Жития святых епископов ...— С. 39—41; *Латышев В. В.* Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капиона и иных с ними // ИАК.— 1907.— Вып. 23.— С. 111; *Шестаков С. П.* Очерки по истории Херсонеса в IV—X вв. // Памятники христианского Херсонеса.— М., 1908.— Вып. 3.— С. 19; *Якобсон А. Л.* Указ. соч.— С. 18; *Беляев С. А.* Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // ВВ.— 1979.— Т. 40.— С. 126; *Диатроптов П. Д.* Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов.— М., 1986.— С. 143.

¹¹ *Соломоник Э. И.* О римском флоте в Херсонесе // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 168, 169; *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 225—232, № 189; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 34—36; *Кутайсов В. А.* Новые находки легионных клейм в Херсонесе // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.— С. 141; *Порів.: Цукерман К.* Указ. соч.— С. 558; *Айбабин А. И.* Указ. соч.— С. 50—53.

¹² Напис відновлено співавторами праці з Т. Сарновським та І. А. Антоновою. Йому присвячено спеціальну статтю, яку буде опубліковано найближчим часом в Херсонеській збірці.

¹³ CIL, XI, 1836; *Christol M.* La carrière de Traianus Mucianus et l'origine des protectores // Chiron.— 1977.— Bd. 7.— P. 394, 395; *Điđđâ.: Grosse R.* Römische Militärgeschichte von Gallienus

bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung.— Berlin, 1920.— S. 13, 14; *Nagy T. Commanders of the Age of Gallienus // AAH.*— 1965.— T. 17.— P. 298, 299; *Saxer R. Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.*— 1967.— 1.— S. 121; *Kolendo J., Božiliva V. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*— Bordeaux, 1997.— P. 111, 112, № 75; *Demandt A. Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diokletian bis Justinian 284—565 n. Chr.*— München, 1998.— S. 31.

¹⁴ Епіграфічні пам'ятки зі згадкою протекторів зібрані в: *Frank R. J. Scholae Palatine. The Palace Guards of the Later Roman Empire // Papers and Monographs of the American Academy in Rome.*— 1969.— Vol. 13.— P. 35—37.

¹⁵ Докл. див.: *Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres.*— Wien, Köln, 1967.— S. 188—190; *Dobson B. Einführung // Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres.*— Köln, Gras, 1967.— S. LVIII—LIX; *Diesner H.—J. Protector // RE.*— 1968.— Suppl. 11.— Nö. 1113—1123; *Frank R. J. Op. cit.*— P. 33—40; *Bohec Y. Le. Die römische Armee. Von Augustus zu Konstantin d. Gr.*— Stuttgart, 1993.— S. 42, 48, 226; *Christol M. Op. cit.*— P. 402—408; *De Blois L. The Policy of the Emperor Gallienus.*— Rome, 1976.— P. 85, 106; *Southern P., Dixon K. R. The Late Roman Army.*— London, 1996.— P. 14.

¹⁶ CIL, III, 3424; *Saxer M. Op. cit.*— S. 55, № 101; S. 57, 121.

¹⁷ *Diesner H.— J. Op. cit.*— Col. 1116; *Frank R. J. Op. cit.*— P. 40, 41; 47—58; *Treatgold W. Byzantium and Its Army.*— Stanford, 1995.— P. 92; *Southern P., Dixon K. R. Op. cit.*— P. 14—15; *Demandt A. Op. cit.*— S. 37, 226.

¹⁸ *Jones A. H. M. The Late Roman Empire 284—602. A Social, Economic and Administrative Survey.*— Oxford, 1964.— Vol. 2.— P. 53, 54.

¹⁹ *Saxer M. Op. cit.*— S. 57—58.

²⁰ *Neumann A. Vexillatio // RE.*— 1958.— Bd. 8.— T. 2.— Sp. 2444—2448; *Nischer E. C. The army Reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of Notitia Dignitatum // JRS.*— 1923.— Vol. 13.— P. 1.— P. 13—17; *Parker H. M. D. The Legions of Diocletian and Constantine // JRS.*— 1933.— Vol. 33.— Part 2.— P. 189; *Jones A. H. M. Op. cit.*— P. 607; *Grant M. The Climax of Rome. The Final Achievements of the Ancient World. 161—337 A. D.*— Boston, Toronto, 1968.— P. 40—41; *Grant M. The Army of the Caesars.*— London, 1974.— P. 277—280; *Frank R. J. Op. cit.*— P. 55; *Southern P., Dixon K. R. Op. cit.*— P. 13, 14; *Demandt A. Op. cit.*— S. 225.

²¹ *Southern P., Dixon K. R. Op. cit.*— P. 15.

²² *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК.*— 1907.— Вып. 23.— С. 13; *IOSPE, F, № 656; Соломоник Э. И. Латинские надписи...*— С. 27, 28, № 2; *Цукерман К. Указ. соч.*— С. 553, 554.

²³ *Велков В., Александров Г. Монтана II. – Монтана, 1994.*— С. 17, № 32; С. 21, № 42; С. 28—29, № 57; С. 47, № 114.

²⁴ *Kolendo J., Božiliva V. Op. cit.*— P. 111, 112, № 75.

²⁵ *Soproni S. Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes.*— München, 1985.— S. 111, 112; *Manzella I. S. Avidum mare nautis. Un naufragio nel porto di Odessos e altre iscrizioni // Mélanges de l'école française de Rome.*— Antiquité, 1999.— T. 3.— 1.— P. 79—96.

²⁶ Пор.: CIL, III, 3424.

²⁷ *Цукерман К. Указ. соч.*— С. 553, 554.

²⁸ *Цукерман К. Указ. соч.*— С. 553, 554; *Айбабин А. И. Указ. соч.*— С. 50.

²⁹ *Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ.*— 1938.— № 3(4).— С. 79—90, № 9; *Соломоник Э. И. Латинские надписи...*— С. 74, 75, № 53; *Alföldy G. Рец. на кн.: Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.*— М., 1983 // *Gnomon.*— 1984.— S. 785; *Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego.*— Warszawa, 1988.— S. 164, прим. 17; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический...*— С. 130—132; *Цукерман К. Указ. соч.*— С. 554—556.

³⁰ Аналогічне написання літери L засвідчено ще одним невеликим фрагментом латинського напису з Херсонеса, який Е. І. Соломоник вважає за можливе озглядати як частину цього ж напису. Див.: *Соломоник Э. И. Латинские надписи...*— С. 83, № 68.

³¹ *Alföldy G. Op. cit.*— S. 785; порів.: *Цукерман К. Указ. соч.*— С. 556.

³² *Alföldy G. Op. cit.*— S. 785.

- ³³ Шангин М. А. Указ. соч.— С. 79, 80; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 75.
- ³⁴ Цукерман К. Указ. соч.— С. 555.
- ³⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 132—134; порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558.
- ³⁶ Докл. див.: Кузьмина А. Г. Указ. соч.— С. 122; *Nadel V. Literary Tradition and Epigraphical Evidence: Constantine Porphyrogenitus' Information on the Bosporan Kingdom in the Time of Emperor Diocletian Reconsidered // Dialogues d'Histoire ancienne.— 1977.— 3.— P. 87 і наст.; Сап-рыкин С. Ю. Указ. соч.— С. 48—57; Зубарь В. М. Из истории ...— С. 120—123; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 133—136; Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 153; Русяева А. С. Указ. соч.— С. 281—290; Русяева А., Русяева М. Указ. соч.— С. 106—111; Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 279—280; Анохин В. А. История Боспора Киммерийского.— К., 1999.— С. 171—176.*
- ³⁷ Див.: Фролова Н. А. Монеты Фофорса...— С. 46—52; Фролова Н. А. Вторжения...— С. 199; Фролова Н. А. Монетное дело Боспора. — М., 1997. — Ч. 2.— С. 85—95; Цукерман К. Указ. соч.— С. 545—560; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 47, 48.
- ³⁸ Річка Кизил-Імрек на території сучасної Туреччини.
- ³⁹ *Const. Porph. De adm. imp.*, 53.
- ⁴⁰ Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 154.
- ⁴¹ Там же. — С. 154.
- ⁴² Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество.— М., 1967.— С. 205, 207—208.
- ⁴³ Докл. див.: Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 155, 156; порів.: Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 280; Анохин В. А. История Боспора...— С. 172.
- ⁴⁴ *Barnes T. D. The New Empire of Diocletian and Constantine.— London, 1982.— P. 255.— Tabl. 5; Kienast D. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.— Darmstadt, 1990.— S. 277.*
- ⁴⁵ Зубарь В. М. Северный Понт...— С. 154, 155; порів.: Юрочкин В. Ю. Указ. соч.— С. 280.
- ⁴⁶ *Jones A. H. M. Op. cit.— P. 53, 54; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 14, 15.*
- ⁴⁷ Докл. див.: *Jones A. H. M. Op. cit.— P. 609; Hoffmann D. Das spätrömische Bewegungsheer und Notitia Dignitatum.— Düsseldorf, 1969.— S. 405—407; Demougeot E. La Notitia Dignitatum et l'histoire de l'Empire d'Occident au début du V-e siècle // Latomus.— 1975.— T. 34.— Fasc. 4.— P. 1131; Luttwak Ed. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third.— Baltimore and London, 1976.— P. 188; Глушанин Е. П. Город и армия позднеримской эпохи в советской историографии // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 91; Demandt A. Op. cit.— S. 225.*
- ⁴⁸ Порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53, 54.
- ⁴⁹ *Waynes N. N. Three Notes on the Reforms of Diocletian and Constantine // JRS.— 1925.— Vol. 15.— Part 2.— P. 201—204; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 179—188.*
- ⁵⁰ *Grant M. Op. cit.— P. 21—35; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 132; Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 9—20.*
- ⁵¹ *Const. Porph. De adm imp.*, 53.
- ⁵² Диатроптов П. Д. Указ. соч.— С. 129—135; Цукерман К. Указ. соч.— С. 548, 549; Зубарь В. М., Хворостяный А. И. От язычества к христианству.— К., 2000.— С. 75—104.
- ⁵³ Цукерман К. Указ. соч.— С. 558; порів.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 144; Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53; Зубарь В. М., Хворостяный А. И. Указ. соч.— С. 94.
- ⁵⁴ Курбатов Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия // Византийские очерки.— М., 1961.— С. 72.
- ⁵⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 143—146; Зубарь В. М., Хворостяный А. И. Указ. соч.— С. 44—98.
- ⁵⁶ *Zosimos*, II, 5, 2.
- ⁵⁷ IOSPE, I², № 449; Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 28—30, № 3.

- ⁵⁸ Соломоник Э. И. Латинские надписи...— С. 29; порів.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 558.
- ⁵⁹ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи ...— С. 7.
- ⁶⁰ Jones A. H. M. Op. cit.— P. 608; Arnheim M. T. W. The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire.— Oxford, 1972.— P. 48—73.
- ⁶¹ Baynes N. N. Op. cit.— P. 204—208; Jones A. H. M. Op. cit.— P. 101; Tomlin P. S. O. Notitia Dignitatum omnium, tum civilium quam militarium // Aspects of the Notitia Dignitatum.— London, 1976.— P. 189—209.
- ⁶² Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 146, 147.
- ⁶³ Várady L. New Evidences on Some Problems of the Late Roman Military Organization // Acta Antiqua.— 1961.— Т. 9.— Fasc. 3—4.— P. 358.
- ⁶⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический... — С. 140, 141, 147.
- ⁶⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 133—139.
- ⁶⁶ Цукерман К. Указ. соч.— С. 549—568.
- ⁶⁷ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.— СПб., 1896.— С. 7—15, № 7.
- ⁶⁸ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 136.
- ⁶⁹ Const. Porph. De adm imp., 53.
- ⁷⁰ Цукерман К. Указ. соч.— С. 547—550.
- ⁷¹ Докл. див.: Диатроптов П. Д. Указ. соч.— С. 129—135; Зубарь В. М., Хворостяный А. И. Указ. соч.— С. 90—92.
- ⁷² Цукерман К. Указ. соч.— С. 551; порів.: Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 53—54.
- ⁷³ Not. Dig. Or. VIII, 46, 47; Цукерман К. Указ. соч.— С. 559. Хоча в іншому місці цієї праці він ставить під сумнів цей висновок, зроблений раніше на підставі хибної інтерпретації напису 370—375 рр. Див.: Цукерман К. Указ. соч.— С. 550, прим. 18. Порів.: Zucerman C. The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus // Travaux et Memories.— 1991.— Т. 11.— P. 550, 551.
- ⁷⁴ Am. Marc., XIX, 5, 2; Marsden E. W. Greek and Roman Artillery: Historical Development.— Oxford, 1969.— P. 195—206; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 175, 196, note 138.
- ⁷⁵ Várady L. Op. cit.— P. 169; докл. див.: Campbell D. B. Ballistaria in First to Mid-third century Britain // Britannia. — 1984. — Vol. 15.— P. 75—84; Junkelmann M. Die Reiter Roms.— Mainz am Rhein, 1992.— Teil III.— P. 202—216; Mielczarek M. Cataphracti and clibanarii. Studies on the Heavy Armoured Cavalry of the Ancient World.— Łódź, 1993.— Ё. 51—87; Baatz D. Bauten und Katapulte des römischen Heeres.— Stuttgart, 1994.— S. 146—302.
- ⁷⁶ Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 169.
- ⁷⁷ Demougeot E. Op. cit.— Ё. 1082—1083, 1134; Zahariade M. Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum.— București, 1988.— P. 26, 27.
- ⁷⁸ Jones A. H. M. Op. cit.— P. 609; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405—407; Marsden E. W. Op. cit.— P. 196; Demougeot E. Op. cit.— P. 1131; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 179, 188; Глушанин Е. П. Указ. соч.— С. 91; Demandt A. Op. cit.— S. 225.
- ⁷⁹ Not. Dig. Or., VI, 18; VII, 21 22; IX, 29 30; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405 424; Demougeot E. Op. cit.— P. 1123, note 2, 1131.
- ⁸⁰ Not. Dig. Occ., XII, 23, 97.
- ⁸¹ Not. Dig. Or., VII, 8, 43, 57; VIII, 15, 46, 47; IX, 47; Várady L. Op. cit.— P. 382; Hoffmann D. Op. cit.— S. 405—424; Marsden E. W. Op. cit.— P. 197; Luttwak Ed. N. Op. cit.— P. 188.
- ⁸² Not. Dig. Or., 8, 14—16.
- ⁸³ Not. Dig. Or., 8, 15, 47.
- ⁸⁴ Southern P., Dixon K. R. Op. cit.— P. 159.
- ⁸⁵ Ломоури Н. Ю. К выяснению некоторых сведений Notitia Dignitatum и вопрос о так называемом Понтийском лимесе // ВВ.— 1986.— Т. 46.— С. 59—61.

⁸⁶ Hieroclis grammatici Synecdemus // Constantinus Porphyrogenitus. De provinciis regni Byzantini.— Tubingae, 1847.— P. 11—17; Храпунов М. І. Адміністрація Херсона наприкінці IV—VI ст. // Археологія.— 2000.— № 1.— С. 58.

⁸⁷ Бородин О. Р. Развитие географической мысли // Культура Византии. IV— первая половина VII в.— М., 1984.— С. 454.

⁸⁸ *Const. Porph.* De adm imp., 53.

⁸⁹ Докладніше про військові реформи Діоклетіана і Костянтина див.: *Southern P., Dixon K. R.* Op. cit.— P. 15—37.

⁹⁰ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 135—137; порів.: *Marsden E. W.* Op. cit.— P. 196—197; *Southern P., Dixon K. R.* Op. cit.— P. 159.

⁹¹ Порів.: *Not. Dig. Occ.*, XXXV, 5; XXXVII, 14—25; *MacMullen R.* Soldier and Civilian in the Later Roman Empire.— Cambridge, Massachusetts, 1963.— P. 153; *Demougeot E.* Op. cit.— P. 1105—1121; *Luttwak Ed. N.* Op. cit.— P. 169; *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.— XII в. н. э.).— Киев, 1977.— С. 92.

⁹² *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 551—553.

⁹³ Пор.: *Marsden E. W.* Op. cit.— P. 196; *Southern P., Dixon K. R.* Op. cit.— P. 155.

⁹⁴ Між іншим, з цим фактично погоджується і К. Цукерман, який використовує дані Костянтина Багрянородного при підрахунках загальної кількості солдатів херсонеської залози. Див.: *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 559.

⁹⁵ IOSPE, P, № 450; *Ростовцев М. И.* Новые латинские надписи...— С. 15; *Jones A. H. M., Martindale J. R., Morris J.* The Prosopography of the Later Roman Empire. — Cambridge, 1971.— P. 972; *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 550, прим. 16; *Айбабин А. И.* Указ. соч.— С. 53, 54.

⁹⁶ *Латышев В. В.* Надпись о постройке херсонесской стены // ИАК. — 1901. — Вып. 1.— С. 58—59; *Шестаков С. П.* Указ. соч.— С. 7, прим. 3; *Шангин М. А.* Указ. соч.— С. 82; *Белов Г. Д.* Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 130; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 142, 143; *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 550, прим. 16.

⁹⁷ Докл. див.: *Зубарь В. М., Сорочан С. Б.* О положении Херсонеса в конце IV—VI вв.: политический и экономический аспекты // Хсб. — 1998. — Вып. IX.— С. 119.

⁹⁸ Див.: *Цукерман К.* Указ. соч.— С. 550; *Айбабин А. И.* Указ. соч.— С. 53, 54.

⁹⁹ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 146—148.

¹⁰⁰ Докл. див.: *Піоро І. С.* Гунська навала і Крим // Вісник КДУ. — 1976.— № 18.— Серія історії.— С. 92—102.

¹⁰¹ *Demandt A.* Op. cit.— S. 31.

¹⁰² IOSPE, P, № 655; *Ростовцев М. И.* Новые латинские ...— С. 16; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи...— С. 30, 31, № 4; С. 31, 32, № 5.

¹⁰³ Порів.: *Ростовцев М. И.* Новые латинские...—С. 17.

¹⁰⁴ *Шангин М. А.* Указ. соч.— С. 81, 82; Пор.: *Сидоренко В. А.* К вопросу об этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV— начала V вв. с подражаниями «лучистинского типа» // Материалы по этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 138.

¹⁰⁵ Див.: *Hoffmann D.* Op. cit.

¹⁰⁶ Докл. див.: *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический...— С. 146—148; *Храпунов М. І.* Вказ. праця.— С. 57—67

¹⁰⁷ Пор.: *Not. Dig. Occ.* XXXV, 5; XXXVII, 14—23; *MacMullen R.* Op. cit.— P. 153; *Demougeot E.* Op. cit.— P. 1105, 1121; *Luttwak Ed. N.* Op. cit.— P. 169; *Анохин В. А.* Монетное дело...—С. 92.

¹⁰⁸ Порів.: *Demandt A.* Op. cit.— S. 227.

¹⁰⁹ *Const. Porph.* De adm. imp. 53.

ЕЩЕ РАЗ О РИМСКОМ ВОЕННОМ ПРИСУТСТВИИ В ХЕРСОНЕСЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ III — НА РУБЕЖЕ IV—V вв.

В отличие от второй половины II — первой половины III вв., сейчас очень мало достоверных данных о взаимоотношениях Херсонеса с Римской империей на рубеже III—IV и в IV в., чем объясняется дискуссионный и во многом гипотетический характер выводов об истории города в позднеантичный период. Сказанное в полной мере относится и к вопросу о присутствии римского гарнизона в Херсонесе. Поэтому, возвращаясь к рассмотрению этой сложной проблемы, автор пытается вновь критически проанализировать все имеющиеся данные.

На основании анализа эпиграфических источников, в том числе и обнаруженных в самое последнее время, подтверждается вывод о том, что на протяжении IV в. взаимоотношения Херсонеса с империей строились на союзной основе и официально в состав империи город не входил. Его защита осуществлялась гарнизоном, набравшимся за счет субсидий центральной власти из местных жителей. Организован он был по образцу легионов баллистариев позднеимперской армии, но, по сути, являлся городской милицией, хорошо известной в целом ряде центров того времени на Балканах, вследствие чего, как об этом свидетельствуют эпиграфические памятники, ему оказывалась помощь специалистами, периодически направлявшимися должностными лицами имперской администрации, а также материалами для изготовления баллист, о чем сообщает Константин Багрянородный. Сказанное хорошо согласуется с результатами археологических исследований, проведенных на территории цитадели Херсонеса, где во второй половине III—IV вв. наблюдаются существенные перестройки, свидетельствующие об изменении функционального назначения этого района.

V. M. Zubar

ONCE MORE ABOUT THE ROMAN MARTIAL PRESENCE AT CHERSONESE IN THE SECOND HALF OF THE III CENTURY AD - AT THE BOUNDARY OF THE IV-V CENTURIES AD

As distinct from the second half of the II - the first half of the III century AD, now there are few reliable data on the interrelations between Chersonese and the Roman Empire at the boundary of the III-IV centuries AD and in the IV century AD, which explains the debatable and, in many respects, hypothetic character of conclusions on the history of the town in the late-ancient period. In full measure, the above refers to the question about the presence of a Roman garrison at Chersonese. Therefore, by returning to the consideration of this complex problem, the author tries again to critically analyze all available data.

On the basis of the analysis of epigraphic sources, including those found recently, the author confirms the conclusion about that the interrelations between Chersonese and the Roman Empire were formed on the allied basis during the IV century AD, and the town was not officially a part of the empire. The town was defended by the garrison gathered from local residents at the expense of subsidies of the central power. It was organized similar to legions of ballistaria in the late-Roman army, but was, in fact, a municipal militia well known at a number of centers on the Balkan peninsula at that time. For this reason, the garrison received the help from specialists, which were periodically directed by officials of the imperial administration, and materials for production of ballistas, as was reported by Constantine Porphyrogenitus. The said well agrees with the results of archaeological studies performed on the territory of the citadel of Chersonese. The significant reconstructions, testifying to a change in the functional role of this district, were performed there in the second half of the III—IV century AD.

Одержано 12.12.99